

TÜRKÇEDE TANIM CÜMLELERİ

Celâl DEMİR*

Özet

Türkçede kendine özgü bir yapı olarak karşımıza çıkan tanım cümlesi, üzerinde çalışılmamış bir konudur. Arapçanın kuralları esas alınarak yazılan eski dil bilgisi kitaplarında bu cümle türü, “cümle-i ismiyye” başlığı altında ele alınmıştır. 1940’lı yıllarda Türkçenin yapısı esas alınarak yazılan yeni dil bilgisi kitaplarında ise bu cümle türüne yer verilmediğini görüyoruz. Günümüzde bu konu, dil bilgisi kitaplarında değil, kompozisyon kitaplarında incelenmektedir. Bazı yazarlar “tanım cümlesi”ni “tanımlama” başlığı altında bir anlatım biçimi olarak, bazı yazarlar da fikir yazılarında düşünceyi geliştirme yöntemi olarak değerlendirmektedirler.

Bizim değerlendirmemize göre tanım cümlesi dil bilgisinin inceleme konusudur, dil bilgisi kitaplarında cümle türleri arasında gösterilmeli ve incelenmelidir.

Anahtar sözcükler: *cümle türleri, cümle-i ismiyye, tanım cümlesi, tanımlama.*

Abstract

“Definition Sentence” that has a self- special form in Turkish hasn’t been examined. This topic was examined under the title of “cümle-i ismiyye” in the old grammar books written based on the Arabic grammatical rules. This sort of sentence can not be seen in the grammar books written in 1940. Today, this topic can be found in the composition books instead of grammar books. While some writers assess “definition sentence” as a “defining”, some perceive it as a way of developing thoughts in their writings. According to the assessment of this author, definition sentence” is a topic that the linguists investigate. It should be placed in the grammar books among types of sentence.

Key words: *types of sentence, cümle-i ismiyye, “definition sentence”, defining.*

* Yrd. Doç. Dr., Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi, Eğt. Fak., Türkçe Eğitimi Bölümü Başkanı.

Giriş

Bu çalışmamızda Türkçe isim cümleleri içerisinde kendine özgü bir yer tutan ama yeterince incelenmemiş olan bir cümle türü üzerinde durmak istiyoruz.

Tanım cümlesi dediğimiz bu cümle türü, Türkçede bir kavramın veya bir durumun önemli bir özelliğini belirtip ona bu özelliğinden dolayı başka bir ad vermek amacıyla oluşturulan kurallı bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu cümle türüyle hem eski metinlerde hem de yeni metinlerde sık sık karşılaşmaktayız.

Tanım cümlesi, Tanzimat'tan sonra ve II. Meşrutiyet döneminde yazılan dil bilgisi kitaplarında isim cümlesi (cümle-i ismiyye) olarak ele alınmış, Cumhuriyetin ilk yıllarında yazılan dil bilgisi kitaplarında da bu yaklaşımla değerlendirilmiştir.

1940'lı yıllarda yazılan dil bilgisi kitaplarında Türkçe, Arapçanın dil bilgisi kurallarına göre değil, kendi yapısına göre incelendiği için birçok kavram yeniden tanımlanmış ve kurallar yeniden açıklanmıştır. Böylece günümüzde de birçok yönüyle esas alınan yeni dil bilgisi yönteminin temelleri atılmıştır (Banguoğlu, 1986: 1). Bu yönetime göre yazılan dil bilgisi kitaplarının çoğunda Türkçedeki cümle türleri dört başlık altında¹ ve eskiye göre daha ayrıntılı incelenmiştir. Ancak bu kitaplarda tanım cümlesinin bir cümle türü olarak değerlendirilmediğini görüyoruz.

Hâlen uygulanmakta olan 2005 ilköğretim ve ortaöğretim programlarında “tanım cümlesi” dil bilgisi konuları arasında ve anlatım türleri arasında yoktur. YÖK Türk Dili Çerçeve Programı'nda da bu cümle türüne herhangi bir başlık altında yer verilmemiştir. Bütün bunlara rağmen, öğrenci seçme ve yerleştirme sınavlarında tanım cümlesiyle ilgili sorular, bir bilgi sorusu olarak yer almaktadır. Dolayısıyla bu konu, sınavlara hazırlanan öğrenciler için yazılmış kitaplarda ele alınmakta ve incelenmektedir. Fakat tanım cümlesinin yapısal ve anlamsal özellikleriyle ilgili bilimsel bir netlik henüz söz konusu olmadığı için bu cümle türü, bazı kitaplarda “anlatım biçimi”, bazı kitaplarda da “düşünceyi geliştirme yolu” olarak değerlendirilmektedir.

Tanım cümlesi

“Tanım” sözcüğü, güncel Türkçe sözlüklerde Arapçadaki “tarif” sözcüğünün (Özön 1995, Doğan, 2003) ve Batı dillerindeki “definition” sözcüğünün (Redhouse 1998) karşılığı olarak açıklanmaktadır. Bazı sözlüklerde bu kelimeye iki anlam bağlanmıştır: “1. Bir kavramın, bir sözcüğün ne anlama geldiğini, özel ve başkaca niteliklerini belirterek anlatma, açıklama. 2. Bir varlığa

¹ Yeni dil bilgisi kitaplarında Türkçe cümleler "1. Yapı bakımından, 2. Anlam bakımından, 3. Yüklem türü bakımından, 4. Öğelerin dizilişi bakımından" biçiminde eski dil bilgisi kitaplarına göre daha ayrıntılı incelenmektedir.

bir şeye özgü olan nitelikleri belirterek onu tanıtmaya işi” (Püsküllüoğlu 1995). Bir sözlükte de “tanım” sözcüğü “Bir şeyi anlatmak ve tanıtmaya işi” (Hançerlioğlu 1992) biçiminde bir eylem adı olarak açıklanmıştır. Bazı etimoloji sözlüklerinde ise bu terimin 1935’te türetilen “yeni Türkçe” bir sözcük olduğu, Arapça “tavsif” ve “tarif” sözcüklerine karşılık geldiği ifade edilmektedir (Nişanyan, 2004). Redhouse ise birçok batı dilindeki “definition” teriminin karşılığı olarak vermektedir (Redhouse 1968).

Temel Türkçe Sözlük’te “tanım: Bir kavramın niteliklerini eksiksiz olarak belirtme veya açıklama, tarif.” (TDK 2005) biçiminde “açıklama” ve “tarif etme” karşılığı olarak, Kamus-ı Türkî’de ise “tanımlama” işine verilen bir ad olarak açıklanmıştır: “tanım: 1. Bir ilim ve fen ile ilgili bir maddeyi en kısa şekilde ve tam olarak anlatma. *Sarfta maziye târif edeyim., coğrafyada nehri nasıl târif edersiniz?* 2. Böyle bir ilim ve fen maddesini açıklayan ifade. *Man-tığın târihi nedir?*” (Kâmüs-ı Türkî).

Eğitim-öğretim sözlüklerinde de bu sözcük benzer ifadelerle açıklanmaktadır.

“tanım: Bir ismin neyi gösterdiğini veya bir şeyin ne olduğunu belirten cümle, tarif.” (Pedagoji Sözlüğü 1994).

“tanım: a) Genel olarak ya da belirli bir çerçeve içinde bir sözcük ya da önerinin anlamını, önemini belirtme işi. b) Sözcüklerin, düşüncelerin ya da önerilerin anlamını, önemini belirleyen anlatım. c) Söz konusu olan matematiksel işlemle ilişkili olarak bir sözcüğe, terime ya da simgeye verilen anlamın anlatımı.” (Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü 2000).

Görüldüğü gibi “tanım” sözcüğü, hem güncel sözlüklerde hem de terim sözlüklerinde “bir bilginin, bir varlığın, bir kavramın, bir materyalin tanımlanması ve/veya açıklanması anlamında kullanılan ortak bir terim özelliği göstermektedir.

Ancak ne güncel sözlüklerde ne de dil bilgisi terimleri sözlüğünde “tanım cümlesi” terimine rastlıyoruz. Bu durum, “tanım cümlesi”nin bir bilgi veya kavram olarak literatüre henüz girmediğini göstermektedir.

Çeşitli bilim dallarında, anlam yönüyle son şeklini almış; başka türlü söylenmesi hoş görülmemeyen ifadeler de “tanım” denmektedir. Ancak yapısal yönden bakıldığında bu cümlelere tanım cümlesi diyemeyiz. Çünkü bu tür ifadelerde cümlelerin nasıl kurulduğuna veya hangi öğelerden oluştuğuna değil, yalnızca bilginin doğruluğuna önem verilmektedir.

Bizim üzerinde durduğumuz tanım cümlesi ise ifade ettiği bilginin doğru veya önemli olması bakımından değil, hem yapı hem de anlam yönüyle kurallı bir özellik göstermesi ve başka türlü söylenememesi bakımından ilgi alanımıza girmektedir.

Bu bağlamda tanım cümlesi, ‘bir durumu veya bir kavramı adlandırmak, onun başka bir durum veya kavramla denkliliğini vurgulamak amacıyla oluşturulan isim cümlesi’ biçiminde tarif edilebilir. Bu cümle türünün, belli bir kurala göre biçimlenmesi ve ad cümleleri içinde kendine özgü bir yer tutması bakımından dil bilgisinin konuları arasında değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyörüz.

Bu tür ifadeler, Fransızcada ara söz veya ek açıklama biçiminde temel cümleye bağlanmakta ve daha çok iki virgül arasında gösterilmektedir. “*Apposition*”² adı verilen bu açıklayıcı sözler “bir ismin veya sıfatın başka bir ismi vasıflandırması” (Öngel 1973: 42) biçiminde açıklanmaktadır.

Türkçe tanım cümleleri, başından beri ara söz veya açıklayıcı ek bilgi biçiminde değil, hem anlam hem de söz dizimi bakımından belirgin bir yapıya kavuşmuş, bağımsız ifade biçimleri olarak karşımıza çıkmaktadır:

“*Türkler, bütün medeni milletlerin dostudur.*” (Atatürk)

“*Anaların öğüdü, öğretmenlerin anasıdır.*”

“*Bugünün küçüğü, yarının büyüğüdür.*”

Bu cümleler, bir varlığı veya bir kavramı tanımlamak amacıyla oluşturulmuş bağımsız isim cümleleridir. Aynı zamanda tipik örnekleri olarak değerlendirilebilir.

Tanım cümlelerinin belirgin özelliklerini şöyle özetleyebiliriz:

- a. Tanım cümlesi, ad cümlesidir.
- b. Tanım cümlesi, yalnızca özne ve yüklemden oluşur.
- c. Tanım cümlesinin yüklemi, bildirme eki (+dİR) ile veya yardımcı fiil (i-) ile birleşerek bir yargı ifade eder.
- ç. Tanım cümlesi, özne ile yüklem anlamsal açıdan denkliliğini ifade eder.

Bu cümle türünün oluşumunda bir varlığın veya kavramın niteliğini vurgulama düşüncesinin etkili olduğu söylenebilir. Bu bakımdan tanım cümlesinin anlamı, özne ile yüklem anlamsal denkliliğine bağlı olarak sınırlı kalmaktadır:

“*Kitap, en iyi arkadaştır.*”

“*Hayatta karşılaştığımız zorluklar, en iyi akıl hocamızdır.*” gibi.

Yeni dil bilgisi kitaplarında, tanım cümlesini isim cümleleri içinde bir alt grup olarak değerlendirmemizi mümkün kılan görüşler de vardır:

² Lorsqu'un nom vient en compl' ter un autre, on parle d' apposition : Son fr' re, avocat g la cour, a plaid' notre cause. La ville de Paris est la capitale de la France. http://grammaire.reverso.net/index_alpha/Fiches/fiche39.htm, 24.07.2007

“Gerçekten isim cümlesinde bir nesnenin bir nesneye, bir şeyin başka bir şeye isnadı vardır. Isnadın sonuna bildirme unsurları getirilerek, isnat hükmü, iki unsur birbirine bağlanmış olur.” (Ergin 1983: 403).

“Bu cümleler, nitelemeksizin bir sıfatın bir isme yahut bir ismin diğer bir isme isnadını haber vermektedir. ‘Çocuk çalışkandır.’ cümlesinde ‘çalışkanlık’ın ‘çocuk’a isnadı vardır.” (Bilgegil 1984: 53).

Tanım cümleleri, bünyesinde fiilimsi bulundurabilir, bu fiilimsiye bağlı kelime grupları özne veya yüklem görevinde bulunabilir:

“Birinci vazifen, Türk istiklalini, Türk Cumhuriyetini ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir.” (Atatürk)

Bu cümledeki “Türk istiklalini, Türk Cumhuriyetini ilelebet muhafaza ve müdafaa etmek” isim fiil grubu, yüklem göreviyle kullanılmıştır.

Tanım cümleleri, söz dizimi açısından da “simetrik” bir yapı ortaya koymaktadır. Bu cümlelerin öznesi yüklem; yüklemi de özne hâline getirildiğinde anlam ve yapı bakımından önemli bir değişiklik söz konusu olmamaktadır:

“Adalet mülkün temelidir.” cümlesini “Mülkün temeli adalettir.” biçiminde söyleyebiliyoruz.

“Bu temel, senin en kıymetli hazinendir.” (Atatürk) cümlesi, “Senin en kıymetli hazinen, bu temeldir.” biçiminde söylenebilmektedir.

Her ad cümlesi tanım cümlesi değildir. “İstanbul’un havası son baharda çok güzeldir.” sözü, bir ad cümlesidir; fakat tanım cümlesi değildir:

“Orda güneş cennetin binbir renkli kızdır;

Doğarken sular sarı, batarken kırmızıdır.” (F. Nafiz Çamlıbel)

Bu cümlelerde “orda” ve “doğarken” sözcükleri, yükleme yer ve zaman belirtme göreviyle bağlanan ve tanımın dışında kalan öğelerdir. Bu nedenle bu dizeleri oluşturan cümlelere tanım cümlesi diyemiyoruz.

“Var”, “yok” sözcükleriyle kurulan isim cümleleri ve isim cümlelerinin “değil” edatıyla yapılan olumsuz biçimleri, bir kavramı tarif etme düşüncesiyle oluşturulmadığı için tanım cümlesi olamaz:

“Üçüncü şahıs hakkında hiçbir fikrim yoktu”. (Abasıyanık, Mahalle Kahvesi, s. 216)

“Bir ufacak tepecik bile yok.” (M. Ş. Esenal, Ev Ona Yakıştı, s.152)

“Ölümden daha büyük ceza mı var?” (Halide Edib Adıvar, Türkün Ateşle İmtihanı, s. 76) örneklerinde görüldüğü gibi.

Türkçenin tarihî kaynaklarında da tanım cümleleriyle sıkça karşılaşmaktayız:

“Allah adın zikr idelüm evvelâ

Vâcib oldur cümle işde her kula” (Süleyman Çelebi, Mevlit, s. 4)

“Canavarlar başı aslandır.” (Kanlı Koca – Oğlu Kanturalı Boyu, 140)

“Kalaba korkudur, derin olsa batırır; yayanın umudu olmaz, yayanın yıldızı olmaz.” (Kazan Beyin oğlu Uruzun Tutsak olduğu Boyu, s. 106)

“- Ya, demek, can veren, can alan Ulu Tanrı mıdır ? dedi.” (Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, s. 126)

“Benden aziz, benden sevgili anandır, oğul, anana var, dedi.” (Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, s. 128)

“Azgın dinli yağı kâfirdir.” (Kazan Beyin oğlu Uruzun Tutsak olduğu Boyu, s. 100) gibi.

“Aslan eniği aslandır.” (Begil Oğlu Ermen’in Boyu, s. 188)

“Padişahlar Tanrının gölgesidir.” (Begil Oğlu Ermen’in Boyu, s. 187) cümlelerinde olduğu gibi.

Eski dil bilgisi kitaplarında tanım cümleleri

Okullara yönelik öğretici Türkçe dil bilgisi kitapları Tanzimat’tan sonra batı tarzındaki eğitim kurumlarının açılmasıyla yazılmaya başlanmıştır. II. Meşrutiyet döneminde bu tür kitapların sayısında önemli bir artış görüyoruz. Bu kitapların hemen hepsi rüştiye, idadi, sultani ve muallim mekteplerinin programları dikkate alınarak yazılmıştır. “*Bizde Türkçe kavaidin (sarf ve nahiv) okutulması yenidir, ancak rüşdiye mekteplerinin ihdasından sonra başlamıştır. Ondan evvel medreselerde yalnız Arapçanın sarfi, nahvi, meanisi, bedü ...tedris edilirdi.*” (Ahmet Cevat 1930: 2).

“*Lisân-ı Osmanî*”, “*Lisân-ı Türkî*”, “*Sarfü Nahv*”, “*Sarf-ı Osmanî*”, “*Lisân-ı Osmanî Sarf ü Nahvi*”, “*Sarf ü Nahv-i Osmanî*”, “*Sarf ü Nahv-i Türkî*” gibi adlarla yazılan bu dil bilgisi kitaplarında daha çok Arapça ve Farsçanın sarf özellikleri incelenmiştir. Nahiv konularından ise kelime türleri ve terkipler (tamamalar) üzerinde durulmuştur. Bu kitaplarda Türkçenin cümle yapısı ayrıntılı olarak incelenmediği gibi cümlenin öğeleri ve cümleyle ilgili diğer konular da Arapçanın özelliklerine göre “tasnif ve tertip” edilmiştir. İsimlendirmelerde ise yine Arapçadaki kategoriler göz önünde tutulmuştur.

Eski dil bilgisi kitaplarında, ad cümlesi, ‘bir durumu veya bir niteliği bir varlığa isnat etmek amacıyla kurulan cümleler’ olarak değerlendirilmiştir. Yazarlarımıza göre Türkçe isim cümleleri, iki ögeden (müsnet ve müsnedün-

ileyh) oluşmaktadır: “*Cümle-i ismiyyeler, mübteda ile haberden mürekkeptir.*” (Necib Asım 1311: 149).

Bazı yazarlar, bildirme ekini “rabıta” kabul edip bu eki, ad cümlesinin unsurları arasında saymıştır: “*Bir cümle üç cüzden terekküüp eder: Müsnedün-ileyh, müsned, rabıta.*” (Hüseyin Cahit 1324: 19).

İsim cümlesini oluşturan bu ögeler, bu dönemde yazılan dil bilgisi kitaplarında şöyle açıklanmaktadır:

“*Cümle-i ismiyyelerde başda bulunan ve cümlelerin hükmü kendi üzerine isnad olunan kelimeye müpteda veya müsnedün-ileyh ve sonra gelene, yani müptedaya –dir edatı ile rabtedilene veyahud manası müsnedün-ileyhe isnad olunana haber veya müsnet derler.*” (Necib Asım 1311: 149).

Bu açıklamaya göre “*Edebiyat tarihi, tarihin çok mühim bir kısmıdır.*” (M. Fuat Köprülü) cümlesinde “*tarihin çok mühim bir kısmı*” sözü yüklem (müsnet / isnat edilen); “*edebiyat tarihi*” sözü ise özne (müsnedün-ileyh, başkasına isnat edilen) göreviyle kullanılmıştır. Bildirme eki (+dİR) ise Arapça-daki “rabıta”ya denk gelmektedir. “*Arabîde ‘dır’ kelimesi mevcut değildir. Müsnedün-ileyh olan isimden sonra harfî tarifsiz olarak sıfatı getirmekle isnat tamam olur.*” (Ahmet Cevat 1328: 3)

Sadece müpteda³ ve haber⁴ (özne ve yüklem) den oluşan isim cümlelerinde⁵ görev alan unsurların ikisinin de veya bunlardan yalnızca birinin kendi içinde bir isim veya sıfat tamlaması olabileceğine dikkat çekilmektedir:

“*Cümle-i ismiyyelerde mübtedalar asıl isim veya isim hükmünde bulunan kelimeler ve terkib-i izafî ve terkib-i vasfîlerden yapılır: Kâğıt beyazdır., Mürekkep karadır., O kâtiptir...*” (Necib Asım 1311: 149) gibi.

Ad cümlelerindeki özne veya yüklem kendi içinde bir kelime grubu olması hâlinde onun nasıl isimlendirileceği de bu kitaplarda açıklanmıştır:

³ Müpteda: Başlangıç demektir. İsim cümlelerini meydana getiren iki unsurdan başta olanı, müpteda, sonra gelen ise haber adını alır. *Allahu ekber.* cümlesinde Allah, müpteda, ekber ise haberdir.

⁴ Haber: Arapça dil bilgisine göre isim cümlelerinde müptedaya yani özneye yüklenen özellik, öznenin yüklemde bildirilen vasfı.

⁵ Sözlüklerde “müsnet” ve “mübteda” terimleri şöyle tarif edilmektedir: “Müsned, bir isim cümlesinin veya mantıkla ilgili hükmün isnad olunan parçası, dil bilgisinde yüklem. *Allah kadımdır.* Kadımdır, müsneddir. (Kâmûs-ı Türkî). Müpteda, isim cümlesini meydana getiren iki unsurdan başta olanı. *Allahu ekber,* cümlesinde *Allah* mübteda, *ekber* de haberdir. (Kâmûs-ı Türkî). Bu açıklamaya göre kurallı bir isim cümlesinde özne önce geldiği için “müpteda” yüklem sonra geldiği için “haber” adını almaktadır. Bu isimlendirmeler ögelerin “lafız” yönüne işaret etmektedir. Mübteda terimiyle isimlendirilen “müsnedün-ileyh” (özne) ve “haber” terimiyle isimlendirilen “müsnet” (yüklem) ise bu ögelerin anlam cihetini ifade etmektedir.

“Kendisine aynı vasıf isnat olunan –müfret veya cem’i – birkaç kelimeye ‘mürekkep müsnedün-ileyh’ denir, Öküz, koyun, keçi ehli hayvanlardır. (Burada öküz, koyun, keçi müsnedün-ileyh’tir.) Bir veya birkaç mütemmimi bulunan müsnedün-ileyh’lere ‘mütemimli müsnedün-ileyh’ denir: Ahmet’in kitabı çiltlidir. (Ahmedin kitabı mütemmim müsnedün-ileyh’tir) Ahmet’in aldığı kitap ciltlidir. (Ahmet’in aldığı kitap müsnedün-ileyh’tir. Mütemmim ise Ahmet’in aldığı) cümlesidir...” (Sander 1934: 132).

Görüldüğü gibi Türkçenin ad cümleleri konusunda, eski dil bilgisi kitaplarındaki yaklaşım uzun süre değişmemiş, ad cümleleri, bu kitapların Cumhuriyetin ilk yıllarındaki baskılarında da Arapçanın özelliklerine göre değerlendirilerek müpteda (özne / müsnedün-ileyh), haber (yüklem / müsnet) ve rabita (bildirme eki)dan⁶ meydana gelen yapılanmalar olarak değerlendirilmiştir.

Bu terimlerin anlamları üzerinde düşünülünce ad cümlelerinin aynı zamanda bir tanım cümlesi olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Çünkü Türkçe tanım cümlesi “cümle-i ismiyye” başlığı altında Arapçadaki isim cümlesine benzetilerek incelenmiş ve isim cümlesi olduğu hâlde tanım cümlesi sayılmayacak Türkçe cümleler üzerinde durulmamıştır:

“Müsnedün-ileyh: Kendisine mübet veya menfi olarak bir vasıf isnat olunan kelimelerdir ki buna fail de denir: Dünya yuvarlaktır., Kuşlar kanatlıdır... Müsnet: Müsnedün-ileyh’e müspet veya menfi olarak isnat olunan vasfa müsnet denir. Şu ev büyüktür., Bu misalde “büyük” müsnet’tir... Rabita: Müsnet’i müsnedün-ileyh’e bağlayan isnat alametine rabita denir. Köpek sadıktır. cümlesinde “-tır” rabitadır. Rabita vazifesini cevheri fiil denilen “imek” fiili görür.” (Mithat Sadullah 1910: 235-237).

Bu yaklaşım doğrultusunda Türkçe ad cümleleri, Arapçadaki gibi, sadece özne ve yüklemden (müpteda ve haber / müsnet ve müsnedün-ileyh)⁷ oluşan bir anlatım türü olarak değerlendirilmiştir. Böylece Türkçedeki isim cümlelerinin Arapçadaki haber cümlelerine uymayan özellikleri söz konusu edilmemiştir. Hâlbuki Türkçe isim cümlelerinde özne ve yüklemden başka öğeler de bulunabilir. “Gerektiğinde zarf da üçüncü bir unsur olarak bulunur: İstanbul’un havası sonbaharda çok güzeldir.” (Ergin 1983: 403). “Hastamız dün de çok iyiydi.” cümlesindeki gibi.

⁶ Arapçada Türkçenin bildirme ekini karşılayacak bir morphem olmadığı için Türkçe isim cümlesindeki bildirme eki, Arapçaya göre bir fazlalık oluşturmaktaydı.

⁷ Bu terimler özne ve yüklemden oluşan isim cümlelerinde ‘belirtilen özellik’ ve ‘özelliği belirtilen kavram’ anlamında kullanılmaktaydı. Yeni gramerlerimizde “müsnet” yerine yüklem; “müsnedün-ileyh” yerine de özne terimlerini kullanıyoruz.

Önceden yazılmış olup da Cumhuriyetin ilk yıllarında yeniden basılan okul kitaplarında Türkçe cümleler, yine eski terimlerle ve Arapçanın özelliklerine göre incelenmiştir⁸.

İlk baskısı 1910'da yapılan "*Mükemmel Yeni Sarf-ı Osmanî*"⁹ Cumhuriyet döneminde de birkaç defa basılmıştır. Ancak konuların bölünmesinde ve kavramların isimlendirmesinde önemli bir değişiklik yapılmamıştır: "*Cümlelerin erkânı üçtür: 1. Müsnedün-ileyh, 2. Münet, 3. Rabıta*" (Midhat Sadullah 1934: 129).

Bu yaklaşım, ilk baskısı Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan dil bilgisi kitaplarında da kendini hissettirmektedir:

"*Bir cümlede başlıca üç unsur vardır: Bunlardan birincisine 'müsnedün-ileyh, ikincisine 'münet', üçüncüsüne de 'rabıta' adını verirler.*" (İbrahim Necmi 1929: 358).

Türkçedeki isim cümleleri Arapçadaki isim cümlesi gibi yalnızca müpteda ve haber'den (özne ve yüklemden) oluşmayabilir; yer ve/veya zaman belirteci olarak yükleme dışarıdan bağlanan başka öğeler de bulunabilir.

Yeni kitaplarda tanım cümleleri

Dil bilgisi kitaplarında tanım cümleleri

Türkçenin cümle yapısı üzerinde ayrıntılı incelemeler 1940'tan sonra başlamıştır. *Anahatlarıyla Türk Grameri*¹⁰ adlı eserin yayınlanmasından sonra bu eserin model alındığını ve çalışmaların yoğunlaştığını görüyoruz:

Hamza Zülfikar, "*Yapılarına Göre Cümle Çeşitleri, Anlamlarına Göre Cümle Çeşitleri, Yüklemelerine Göre Cümle Çeşitleri, Dizilişlerine Göre Cümle Çeşitleri*" (Zülfikar 1995: 145), Leylâ Karahan, "*Yapınsa göre, Yüklem türüne, Yüklem yerine göre, Anlamına göre*" (Karahan 1991: 73-76), Sadettin Özçelik, "*1. Yüklemelerine Göre Cümleler, 2. Yapılarına Göre Cümleler,*

⁸ Bakılabilir: Hülâsa-i Lisan- Türkî, Mehmed İhsan, Artin Asaduryan Matbaası, Dersa'adet 1318, s. 20, 28.

İlaveli Sarf-ı Osmanî, Bedros Zeki, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul 1310.

Lisan-ı Osmanî Sarf ve Nahvi, Ahmet Cevdet, İstanbul 1328.

Muhtasar Sarf-ı Türkî, Ahmed Rasim, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul 1307.

Mutavvel Sarf-ı Osmanî, Mihrî, Matbaa-yı Nişan Berberyan, Dersa'adet 1304.

Mükemmel Sarf ve Nahv-i Osmanî, Necib Asım, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1311, s. 149.

Mükemmel Yeni Sarf-ı Osmanî, Midhat Sadullah, İstanbul 1910, s. 247.

Nev Usûl Sarf-ı Türkî, Şemseddin Sami, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul 1892.

Osmanlı Sarf ve Nahv Dersleri, Ali Vasfi, Dersaadet 1341.

Osmanlıca Sarf ve Nahv Dersleri, Hafız Ali, İstanbul 1329.

Rehber-i Lisan-ı Osmanî, Hüseyin Tahsin, İstanbul 1315.

Sarf-ı Türkî, Hasan Şefik, Mahmut Bey Matbaası, Dersa'adet 1307.

Türkçe Sarf ü Nahv, Ahmed Cevad, Kütüphane-i Hilmi, İstanbul 1926.

Yeni Sarf ü Nahv Dersleri, Ahmed Rasim, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1925, s 242-245.

Yeni Sarf ve Nahv Dersleri, Midhat Sadullah, İkdam Matbaası, İstanbul 1926, s. 150.

⁹ Midhat Sadullah, *Mükemmel Yeni Sarf-ı Osmanî*, İstanbul 1326.

¹⁰ Tahsin Banguoğlu, *Ana Hatlarıyla Türk Grameri*, 1940.

3. Anlamlarına Göre Cümleler, 4. Yüklem Yeri Göre Cümleler” (Özçelik ve Erten 2005: 215-229), Mahzar Kükey, “Yapılarına Göre Tümceler, Yüklem Yeri Göre Tümceler, Yüklem Yeri Göre Tümceler, Anlamlarına Göre Tümceler” (Kükey 1975: 259-320), Kaya Bilgegil, “1. Ögelerin dizilişine göre cümle çeşitleri, 2. Yüklem Yeri Göre Cümle Çeşitleri, 3. Anlamlarına göre cümle çeşitleri, 4. Yapılarına göre cümle çeşitleri” (Bilgegil 1984: 57-59), Ahmet Köklügiller, “Anlamlarına göre cümleler, Ögelerin dizilişine göre cümleler, Yapılarına göre cümleler, Yüklem Yeri Göre Cümleler” (Köklügiller 1978: 39-58) biçiminde dört ana başlık altında incelemişlerdir.

Tuncer Gülensoy, “I. Yapı B: akımından Cümle Türleri, II. Hüküm (yargı) Bakımından Cümle Türleri, III. Fiil (yüklem) Bakımından Cümle Türleri” (Gülensoy 2000: 440-441), Neşe Atabay, “A. Yüklem Yeri Göre Tümceler, B. Yapılarına Göre Tümceler, C. Ögelerin Dizilişine Göre Tümceler” (Atabay ve diğerleri 1978: 65-117), Vecihe Hatiboğlu, “Yapı Bakımından Tümce Türleri, Yargı Bakımından Tümce Türleri, Yüklem Bakımından Tümce Türleri” (Hatiboğlu 1972: 145-181), Tahir Nejat Gencan, “Anlamlarına Göre Tümceler, Dizilişlerine Göre Tümceler, Yapılarına Göre Tümceler” (Gencan 1983: 87-126) biçiminde üç ana başlık altında incelemişlerdir. Gencan, isim ve fiil cümlelerini ayrıca ele almıştır.

Muharrem Ergin ise (Ergin 1998: 398-406), daha çok cümlenin yapısı ve ögeleri üzerinde durmuş, ayrıntılı bir tasnif yapmamıştır.

Bu çalışmalar karşısında Türkçe cümlenin yeni dil bilgisi kitaplarında eski dil bilgisi kitaplarına göre daha ayrıntılı incelendiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Ancak tanım cümlesi, bir dil bilgisi sorunu olarak görülmediği için bu kitaplarda ele alınmamıştır.

b. Kompozisyon kitaplarında tanım cümleleri

1980’den sonra üniversiteye giriş sınavlarında, soru kökü “Aşağıdakilerden hangisi bir tanım cümlesidir?” veya “Aşağıdakilerin hangisinde tanımlama yapılmıştır?” biçiminde olan sorulara yer verilmeye başlanmıştır¹¹. Bu nedenle tanım cümlesinin, önce bu sınavlara hazırlanan öğrencileri yetiştirmek amacıyla yazılan kitaplarda söz konusu edildiğini söylemeliyiz. Bu kitaplarda tanım cümlesi “tanımlayıcı anlatım” veya “tanımlama” başlığı altında birkaç cümle ve bir iki örnekle açıklanmıştır.

¹¹ Bu konuda ilk soru şöyle sorulmuştur:

“Bu parçada düşüncüyü geliştirmek için, daha çok, aşağıdakilerin hangisine başvurulmuştur?”

A) betimlemeye, B) tanımlamaya, C) karşılaştırmaya, D) tartışmaya, E) örneklendirmeye (ÖYS, 1981).

İkinci olarak bu konu şöyle sorulmuştur:

“Aşağıdaki cümlelerin hangisinde bir tanımlama yapılmıştır?”

Sanat, hayatı yüceltme ve daha anlamlı kılma çabasıdır.

Nerede insan varsa orada sanat vardır.

İnsanoğlu, hep sanata sığınmış ve ondan güç almıştır.

Sanat yüceltici gölgesiyle kendimizi bulmamıza yardım eder. (ÖYS, 1988).

Bu bilgi, bir anlatım türü veya düşüncüyü geliştirme yöntemi olarak ilk ve orta öğretim programlarına hiçbir dönemde konulmamıştır. Fakat sınavlarda bu konuyla ilgili sorulara yer verilmesinden sonra ders kitabı ve yardımcı ders kitabı yazar eğitimcilerin bu eksikliği tamamlamak istediklerini görüyoruz. Bu yazarlardan bazıları tanım cümlesini “Anlatım Biçimleri” başlığı altında “Tanımlayıcı Anlatım” terimiyle; bazıları ise “Paragrafta Düşüncüyü Geliştirme Yolları” başlığı altında “Tanımlama” terimiyle açıklamışlardır.

Bu kavram, 2005 Ortaöğretim 9-12. Sınıflar Dil ve Anlatım Dersi Programına¹² göre yazılan bir ders kitabında ise “Tanımlama” başlığı altında paragrafta düşüncüyü geliştirme yolları arasında gösterilmiştir: “*Bir kavramı bütün öğeleri ile eksiksiz anlatmak, özel ve temel niteliklerini sayarak bir şeyi tanıtmak demektir. Böylece anlam tanımında yoğunlaştırılır ve sınırlandırılır.*” (Aktaş ve diğerleri 2005: 226).

Üniversitelerde okutulan Türk Dili, Türk Dili ve Edebiyatı, Türkçe, Yazılı Anlatım, Anlatım Teknikleri, Cümle ve Metin Bilgisi gibi derslerin programları dikkate alınarak yazılan yüksek öğretim ders kitaplarında da bu kavram, bir cümle türü, olarak değil ya bir anlatım tarzı ya da düşüncüyü geliştirme yöntemi olarak ele alınmaktadır: “*Tanımlayıcı Anlatım: Bir kavramın, terimin veya sorunun sınırlarının çizildiği anlatım biçimidir.*” (Yakıcı 2004: 220). Bazı kitaplarda “tanım cümlesi” veya “tanımlama” düşüncemizi muhatabımıza anlatmanın bir başka yolu olarak değerlendirilmektedir: “*Bir düşüncüyü karşımızdakine anlatmanın doğrudan bir yoludur, tanımlama*” (Akbayır 2006: 88). Tanım cümlesi bazı kitaplar da da “*Bir varlığa ait bütün niteliklerin belirtildiği cümledir .. bir varlığa ait niteliklerin belirtilmesine tanım denir.*” (Erkul 2004: 152) biçiminde değerlendirilmektedir.

Cemal Yıldız, “*tanımlama*”yı ana dili öğretiminde bir kavramı öğrenme/ öğretim yolu olarak değerlendirmektedir: “*Tanım, bir kavramı başka sözcüklerle karşılayıp betimleyerek öğretme olarak nitelendirilebilir. Tanımlama, bir kavramı eksiksiz ve bütün nitelikleriyle tarif etme ya da açıklamadır.*” (Yıldız 2006: 314).

“Tanım cümlesi”, “tanımlama” veya “tanımlayıcı anlatım” ilköğretim ve ortaöğretim programlarına hiçbir dönemde konulmamış ve öğretilmesi planlanmamıştır. Fakat devletin yaptığı öğrenci seçme ve yerleştirme sınavlarında adaylara bu bilgi sorulmaktadır. Doğal olarak bu sınavlara hazırlanan öğrenciler için yazılmış çalışma kitaplarında bu cümle türünün değişik başlıklar altında tanımlanıp açıklandığını görüyoruz. Yüksek öğretime yönelik ders kitaplarında da bu konu eksikliği tamamlama düşüncesiyle ele alınıp incelenmektedir.

¹² Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, *Dil ve Anlatım Dersi Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB Yayınları, Ankara 2005.

Sonuç

Tanım cümlesi, bir durumun başka bir duruma denk olduğu, bir durumun önemli bir özelliğe sahip olduğu veya bir şeyin, gerçekte başka bir şey olduğu görüşünü ifade etmek” amacıyla oluşturulan bir cümle türüdür.

Bu tür cümlelerin, hem söz dizimi hem de oluşturulma amacı bakımından ayırıcı özellikleri vardır. İfade edilen düşüncenin doğru veya yanlış olması, öznel veya nesnel olması, açık veya mecazlı olması, bu cümlelerin tanım cümlesi olma niteliğini değiştirmez. Çünkü bu cümle türü, özne ile yüklem anlamsal denkliği üzerine kurulmuş bağımsız (müstakil) bir yapıdır.

Tanım cümlesi, bir anlatım biçimi veya ana düşünceyi geliştirme yolu olarak değerlendirilemez. Kompozisyon kitaplarında bir anlatım biçimi olarak öğretilen “betimleme”, “öyküleme” ve düşünceyi geliştirme yolu olarak öğretilen “karşılaştırma”, “açıklama” ve “örnekleme” gibi yöntemler, bir cümle türü değil, cümleden büyük birimleri (metni) biçimlendiren dil ve anlatım özellikleridir. Bu metinleri oluşturan cümlelerin özellikleri, anlatıcının yaklaşımına üslubuna, amacına, konuya bakış açısına göre değişebilir. Fakat “tanım” cümlesinde anlatıcı, cümle kuruluşunu değiştirme yetkisine sahip değildir. Çünkü bu cümle türü, anlatıcıya göre değil, dilin kurallarına göre biçimlenmiştir. Bu cümle türünün, tıpkı isim tamlaması, sıfat tamlaması veya diğer kelime grupları gibi dilin özelliğine göre oluşmuş bir yapısı vardır. Betimleme, öyküleme, örnekleme, karşılaştırma gibi anlatım ve etkinliklerde ise kurallar anlatıcının tercihinden doğmakta, cümleler ona göre biçimlenmektedir.

“Tanımlama” kompozisyon konuları içinde bir anlatım biçimi olarak değerlendirilebilir. Fakat bu, tanım cümlesi anlamına gelmemelidir. Tanımlama, söyleyenin söz söyleme ustalığına veya kişisel tercihinin göre biçimlenen bir anlatı türü olabilir. Tanım cümlesi, Türkçenin dil bilgisi kurallarına göre oluşan, dile ait kurallı bir yapıdır. Dolayısıyla bu cümle türü, dil bilgisinin bir konusu olarak görülmeli, isim cümleleri içinde ayrı bir yapı olarak değerlendirilmelidir.

Kaynaklar

Ahmed Cevad (1328), *Lisân-ı Arabî Sarf ü Nahvi*, İstanbul: Kütüphane-i İbrahim Hilmi

Ahmed Cevad (1926), *Türkçe Sarf ü Nahv*, İstanbul: Kütüphane-i Hilmi.

Ahmed Cevdet (1328), *Lisan-ı Osmanî Sarf ve Nahvi*, İstanbul.

Ahmed Rasim (1307), *Muhtasar Sarf-ı Türkî*, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası.

Ahmed Rasim (1925), *Yeni Sarf ü Nahiv Dersleri*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.

Ahmet Cevat (1930), “İlk ve Ortamekteplerde Türkçe Dersleri”, *Terbiye*, C. VI, S. 28.

- Akbayır, Sıddık (2006), *Dil ve Diksiyon / Yazma ve Konuşma Sorunları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yakıcı, Ali ve diğerleri (2004), *Üniversiteler İçin Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, Ankara: Bilge Yayınları.
- Atabay , Neşe ve arkadaşları (1987), *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*, Ankara: TDK Yayınları.
- Banguoğlu, Tahsin (1986), *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Bedros Zeki (1310), *İlaveli Sarf-ı Osmanî*, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası.
- Bilgegil, Kaya (1984), *Türkçe Dil bilgisi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Dizdaroğlu, Hikmet (1974), *Tümce Bilgisi*, Ankara: Remzi Kitap Evi.
- Doğan, D. Mehmet (2003), *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1998), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Erkul, Rasih (2004), *Cümle ve Metin Bilgisi*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Foulqui', P. (1994), *Pedagoji Sözlüğü* (Türkçesi: Cenap Karakaya), İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Gökyay, Orhan Şaik (1980), *Dede Korkut Hikâyeleri*, İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.
- Gülensoy, Tuncer (2000), *Türkçe El Kitabı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Hançerlioğlu, Orhan (1992), *Türk Dili Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hasan Şefik (1307), *Sarf-ı Türkî*, Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası.
- Hatiboğlu, Vecihe (1972), *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara: TDK Yayınları.
- http://grammaire.reverso.net/index_alpha/Fiches/fiche39.htm "L'aposition", 24.07.2007
- Hüseyin Cahit (1324), *Türkçe Sarf ve Nahiv*, Dersaadet: Matbaa-yı Ahmed İhsan.
- Hüseyin Tahsin (1315), *Rehber-i Lisan-ı Osmanî*, İstanbul.
- İbrahim Necmi (1929), *Türkçe Gramer*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.
- Karahan, Leyla (1991), *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Komasyon (2000), *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, Ankara: MEB Yayınları.
- Köklügiller, Ahmet (1978), *Cümle Bilgisi*, İstanbul: Otağ Yayın Evi.
- Kükey, Mazhar (1975), *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara: Kardeş Matbaası.
- Mehmed İhsan, (1318), *Hülâsâ-yı Lisan-ı Türkî*, Dersaadet: Artin Asaduryan Matbaası.
- Midhat Sadullah (1326), *Mükemmel Yeni Sarf-ı Osmanî*, İstanbul.
- Midhat Sadullah (1926), *Yeni Sarf ve Nahiv Dersleri*, İstanbul: İkdam Matbaası.
- Midhat Sadullan (1934), *Yeni Türkçe Gramer Dersleri*, İstanbul: Tefeyyüz Kitaphanesi.
- Mihri (1304), *Mutavvel Sarf-ı Osmanî*, Dersaadet: Matbaa-yı Nişan Berberyan.
- Necib Asım (1311), *Mükemmel Sarf ü Nahv-i Osmanî*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası.

- Nişanyan, Sevan (2004), *Sözlerin Soyağacı*, İstanbul: Adam Yayınları.
- Öncül, Remzi (2000), *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü*, Ankara: MEB Yayınları.
- Öngel, Baha (1973), *Fransızca Cümle Kuruluşu (Conscruction de la Phrase Française)*, Ankara: Öngel Kitap Evi.
- Özçelik, Sadettin, Münir Erten (2005), *Türkiye Türkçesi Dil bilgisi*, Diyarbakır.
- Özön, Mustafa Nihat (1995), *Türkçe Sözlük*, İstanbul: YKY.İstanbul.
- Püsküllüoğlu, Ali (1995), *Türkçe Sözlük*, İstanbul: YKY.
- Redhouse, (1968), *Redthhouse*, İstanbul: Redhouse Yayınevi.
- Şemseddin Sami (1301), *Nev Usûl Sarf-ı Türkî*, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası.
- Şemseddin Sami (1901), *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul.
- Aktaş, Şerif ve diğerleri (2005), *Lise Dil ve Anlatım- 9*, Ankara: Bilgi Ders Kitapları.
- Türk Dil Kurumu (2005), *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- Yıldız, Cemal (yayına hazırlayan) (2006), *Kuramdan Uygulamaya Türkçe Öğretimi*, Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Korkmaz, Zeynep ve diğerleri (1995), *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgiler*, Ankara: YÖK Matbaası.